

Vad är muntlig dikt?

av Göran Hägg, författare

Länge var det omöjligt att veta, eftersom man ju ändå bara kunde studera den i skriven form. Först på 1900-talet gav grammofon och bandspelare oss möjlighet att registrera och bevara sådan dikt i originalskick. Därmed fick man upp öronen för vad muntlig dikt är och hur den skiljer sig från det vi alltsedan skrivkonstens införande uppfattat som litteratur.

Ändå började det med en gammal fråga. De väldiga forngrekiska hjältedikterna Iliaden och Odysseen ansågs diktade av den blinde skalden Homeros i urtiden. År 1795 påpekade en tysk forskare att grekerna knappast kände skrivkonsten vid den tid då Homeros antogs ha levat samt att det är omöjligt att bevara så långa dikter oförvanskade i minnet. En väldig debatt utbröt. Den ena sidan kallades analytiker. De ansåg att dikterna bestod av små, äldre sånger som sammanfogats. Man pekade på motsägelserna. En person som blir ihjälslagen i Iliadens femte sång är vid liv i sång tretton. Textens upprepningar ansågs bero på slarvigt redaktionsarbete. Motståndarlaget, unitarierna, hävdade att en enda person ändå diktat texterna. Man ansåg sig finna en genial konstnärlig struktur i diktverken. Man pekade på språkets enhetlighet och typiska fraser som återkommer. På vasmålningar långt äldre än den av analytikerna föreslagna tidpunkten förekommer scener och citat ur dikterna.

Lösningen kom år 1928. Då publicerade den unge amerikanske forskaren Milman Parry sin avhandling om "stående epitet" hos Homeros: fraser som "den mångförslagne Odysseus" och "snabbfotade hjälten Akilles". Parry lyckades visa hur diktaren i vissa verstekniska lägen alltid väljer samma epitet för samma hjälte. Ett förstenat fartyg omtalas ändå som "vårt ilande skepp". Odysseus är "den prövade konung Odysseus" innan han ännu prövats. Prinsessan Nausikaas lakan är "skinande" vita redan på väg till tvätten!

Parry visade också att en mycket stor del av texten består av såna formler och av återanvända rader eller grupper av rader samt att detta är typiskt för muntlig folkpoesi. Han reste till dåvarande Jugoslavien och gjorde inspelningar av muntlig hjältedikt bland icke läskunniga sångare. Men vid ett besök i hemlandet 1935 sköts tyvärr Parry till döds bara 33 år gammal. Lyckligtvis kunde hans assistent Albert B Lord fortsätta arbetet med materialet samt inleda studiet av andra folks dikt ur den nya synvinkeln. All muntlig dikt, visar det sig, innehåller stående epitet, unika för olika hjältar, gemensamma för flera sångare. Akilles är snabbfotad och Odysseus mångförslagen, vad de än för tillfället må ha för sig. Skepp ilar och prinsessors tvättkläder skiner, det är deras natur. När den passar in i rytmen nämns egenskapen. I andra grammatiska eller verstekniska situationer är Akilles däremot "den ädle", Odysseus "den prövade", skeppet "mörkblåstammigt" och tvättkläderna "präktiga". Formlerna gör det möjligt för sångaren att improvisera, medan han funderar på berättelsens fortsättning. Vidare finns ett förråd av hela verser som "men när i gryningen sken den rosenfingrade Eos" och färdiga praktstycken att lägga in där de passar. Likaså typiska situationer och traditionella hjältar.

Man behöver alltså inte "minnas" något, det handlar snarare om en teknik, nästan som ett datorprogram.

Lord och hans efterföljare kunde genom möten med "levande Homeros" visa hur samma historia kan se olika ut i olika sångares version eller till och med i samma sångares framförande för olika publik. En del sångare var rätt omedvetna om att de improviserade och ändrade de gamla sångerna, medan en durkdriven sångare, blind som legendens Homeros, avslöjade att han när han sjöng för muslimer brukade låta turkarna vinna de historiska slagen, men när publiken var kristen brukade serberna få ta hem spelet! Idag har tyvärr kriget i Bosnien splittrat denna märkliga folkkultur och själva de gemensamma språket och skapat konstgjorda "nationer" efter religiösa linjer.

Parrys och Lords fynd löste "den homeriska frågan". Båda sidor hade rätt. Eller ingen. Analytikernas iakttagelse om det omöjliga i att exakt minnas texten stämmer. Det är inte så muntlig dikt fungerar. Unitariernas bild av konstnärlig enhet stämmer. Det är en enda inspirerad sångare vars improvisation bandats med det nymodiga skriftmediet. Motsägelserna förklaras. Mot slutet av dikten har sångare, publik och nedtecknare glömt att kung Menelaos redan några kvällar tidigare slagit ihjäl den person som av hävd uppträder vid liv i en scen som råkat hamna här. Analytikernas misstanke att den version vi har kan vara mycket sen bekräftas, medan unitariernas hänvisning till vasbilder och citat får sin förklaring i att repertoaren av scener, formler, fraser och hjältar är uråldrig.

Även om de flesta upptecknade hjältesånger och folkvisor är betydligt kortare än de homeriska dikterna, kan inspirerade sångare, särskilt när de ombetts att göra sitt bästa inför nedtecknande gäster, åstadkomma väl så långa hjältedikter som Iliaden. En kirgisisk sångare dikterade en hjältedikt på över 40 000 rader, att jämföra med Iliadens 15 693. Sånt tar förstås tid att framföra. Redan Iliaden fyller i normal sångartakt uppåt ett dygn. Men kvällstid är ingen bristvara i förindustriella samhällen.

De serbiska sångarna var analfabeter. Där på sina håll - som till exempel med svenska folkvisesångerskor - sångaren ändå varit läs- eller till och med skrivkunnig har den bevarade texten tillkommit genom uppteckning via annan person. Improvisationstekniken låter sig inte utövas på papper utan kräver total, inspirerad koncentration.

Muntlig litteratur existerar således aldrig i form av en fixerad text. Mängder av möda har genom seklerna förspillts på att söka vaska fram "urversioner" av sånger och legender, fastän såna inte existerar. Den muntliga litteraturen är stundens barn, unik. Dess "diktare" är "traditionsbärarna", nästan alltid analfabeter, ofta tillhörande ringaktade folkgrupper och samhällsklasser, om än högt aktade i sin egen krets. De är med upptecknarens mått obildade, samtidigt som det krävts en livslång lärotid för att förvärva repertoaren och en sällsynt begåvning för att driva formeltekniken till mästerskap.

Det har varit svårt för de klassiskt bildade att acceptera "Homeros" som en analfabet på samma nivå som naturfolkens sångare eller folkvisans kvinnliga traditionsbärare. Men i själva verket är den bundna improvisationen ett fantastiskt fenomen, ett av litteraturens stora

underverk. Samtidigt finns där en tilltalande allmänmänsklig gemenskap.

Naturfolkens sånger ingår på lika villkor med "Homeros" och de moderna storstädernas rapp-artister i denna diktens urform.

Göran Hägg, författare